

ОСМИСЛЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ В ПРОТЕСТАНТСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ*

Вікторія Любашенко (доктор філософських наук, НАН України), професор кафедри церковної історії Українського католицького університету (Львів), автор кількох індивідуальних монографій та майже 200 наукових статей, що побачили світ в Україні, Росії, Білорусі, Польщі, Болгарії, Німеччині, Англії.

Viktoriya Lyubashchenko (Doctor of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine), Professor of the Department of Church History of the Ukrainian Catholic University (Lviv), author of several individual monographs and nearly 200 scientific articles that have been published in Ukraine, Russia, Belarus, Poland, Bulgaria, Germany, and England.

doc_lub@ukr.net

“Богословские размышления” № 19, 2017 / Спецвыпуск “Реформация: человек, церковь, общество”

Анотація: У статті аналізується зміст хроніки протестантського відомого діяча Речі Посполитої Анджея Венгерського “Слов’янська Реформація”, яка була видана в Амстердамі у 1679 р. Автор статті вважає, що у своєму розумінні сутності та історичної логіки Реформації Анджей Венгерський виходив з церковно-історичної концепції, яку запропонував видавничий колектив “Магдебурзьких центурій”. При цьому безумовним новаторством польського хроніста було бажання показати специфіку Реформації у Східній Європі, зокрема у регіоні католицько-православного пограниччя. Особливе знання надав Анджей Венгерський кирило-мефодіївській традиції слов’янських народів, яка мала у собі екуменічний потенціал. Ця традиція, а також спільні політичні і міжцер-

Abstract: The article analyses the content of the chronicle of known Protestant leader of the Polish-Lithuanian Commonwealth Andrzej Wengierski “The Slavic Reformation”, which was published in Amsterdam in 1679. The author of the article believes that in his understanding of the essence and historical logic of the Reformation Andrzej Wengierski proceeded the church-historical concept proposed by the publishing collective of the Magdeburg Centuries. At the same time, the unconditional innovation of the Polish chronicler was the desire to show the specifics of the Reformation in Eastern Europe, in particular in the region of the Catholic-Orthodox borderland. Andrzej Hungarian had special attention to the Cyrillo-Methodian Tradition of the Slavic peoples, which had in itself an ecumenical potential. According to the chronicler this Tradition, as well as

* Comprehension the Reformation in Protestant Historiography of Early Modern Time

ковні інтереси сприяли зближенню православних Київської Церкви з протестантами. Анджей Венгерський висвітлював події церковного життя у Речі Посполитій у контексті її важливих політичних і культурних процесів, показуючи їхній вплив на суспільно-культурне життя Рутенії. Автор статті проаналізував хроніку Анджея Венгерського в контексті осмислення феномену Реформації і різних моделей церковних реформ у Західній і Східній Європі, а також у Київській митрополії XVI–XVII ст.

Ключові слова: Анджей Венгерський, кирило-методіївська традиція слов'янських народів, Реформація, церковна реформа, Річ Посполита, Україна, Київська митрополія.

common political and inter-church interests, contributed to the convergence of the Orthodox in the Kyivan Church of with the Protestants. Andrzej Wengierski covered the events of church life in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the context of its important political and cultural processes, showing its influence on the social and cultural life of Ruthenia. The author of the article analyzed the chronicle of Andrzej Wengierski in the context of comprehension the phenomenon of the Reformation and various models of church reforms in Western and Eastern Europe, as well as in the Kyivan Metropolis in the 16th-17th centuries.

Key words: Andrzej Wengierski, Cyrillo-Methodian Tradition of Slavic peoples, Reformation, church reform, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, Kyiv Metropolis.

Феномен Реформації, її релігійне та суспільно-культурне значення, навіть наукове визначення цього поняття – все ще актуальна проблема світової науки. Остання налічує, без перебільшення, величезну кількість праць, присвячених Реформації в Західній і Східній Європі. Попри це, чимало аспектів історії, змісту і наслідків Реформації залишаються дискусійними. В кінці XIX – на початку XX ст. їм приділяли увагу українські історики – О. Левицький, І. Малишевський, М. Грушевський та ін. За незалежної України інтерес до Реформації відновлюється – у контексті як національної, так і загальноєвропейської історії.

Науковий інтерес передбачає насамперед звернення до історичних джерел – більш-менш відомих сучасній історіографії, що здатні поглибити знання про Реформацію. Їх залучення, своєю чергою, потребує нового осмислення, а можливо – й переосмислення ролі Реформації в культурному і політичному минулому України. Одним із таких джерел є історична хроніка Анджея Венгерського, яка усе ще малодосліджена, хоча її важливість у вивченні Реформації в історії Східної Європи, зокрема України, безсумнівна.

Отже, у 1679 р. в Амстердамі побачила світ історична праця під назвою “Чотири книги про Слов’янську Реформацію”¹ (більш відома в історіографії як “Слов’янська Реформація”). Її автором був Анджей Венгерський (16.11.1600, Остророг, нині Великопольське воєводство, – 11.01.1649, Ожешково, Підляшшя) – релігійний діяч у Речі Посполитій, виходець зі шляхетської родини, що здавна належала до громади чеських братів у Польщі. Загальну і теологічну освіту Анджей

¹ Andrae Wengerscii, *Libri quatuor Slavoniae Reformatae, continens Historiam ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum, inprimis Polonicarum, Bohemicarum, Lituanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum [...]* (Amstelodami: Apud J. Waesbergious, 1679).

здобув у протестантських семінаріях Лешно, Битома і Торуні (Польща) та в університетах Лейдена, Франекера і Гронінгена (Голландія). У 1629-1633 рр. Венгерський був ректором Лешнівської семінарії, у 1633-1648 рр. – ректором кальвіністської школи у Влодаві та уславився науково-літературною діяльністю (за свого життя він устиг опублікувати в польських Баранові, Гданську і Торуні, а також у Лейдені вісім творів). Чеський мислитель-педагог Ян Амос Коменський запросив Анджея, з огляду на його освіту і літературні здобутки, до співпраці, довіривши йому польський переклад свого підручника “Відкриті двері мов” (виданий у Гданську, 1633 р.). У 1622 р. Венгерський розпочав церковну діяльність – спочатку як диякон і катехизатор у Квільчі, потім – міністр (проповідник) в Ополе неподалік Любліна, куди був запрошений дочкою берестейсько-куявського воєводи Анджея Лещинського Барбарою. 1633 р. на прохання белзького воєводи Рафаїла Лещинського Венгерський переїхав до Влодави, а 1643 р. на синоді у Белжице був обраний консеньйором² Люблінської землі. Прихильник ідеї церковного єднання, палко проповідуваної Яном Коменським у Речі Посполитій та в інших європейських країнах, Венгерський ініціював низку унійних з’їздів чеських братів і кальвіністів, а також заохочував прийняття ними угоди про співпрацю на синоді у Влодаві (1634) та спільне сповідання віри – на колоквиумі у Торуні (1644). 1648 р., під час повстання під проводом Богдана Хмельницького і переселення багатьох протестантів на західні землі Речі Посполитої, Анджей Венгерський з родиною виїхав до Ожешкова неподалік Венгрова у володіння кальвіністського магнатського роду Радзивіллів, де невдовзі застудився і помер³.

“Слов’янська Реформація” вийшла друком після смерті автора. Фактично йдеться про друге видання хроніки Анджея Венгерського – перше побачило світ під іншою назвою і під псевдонімом⁴. Вочевидь, в обидвох випадках праця була видана у Голландії зусиллями протестантських емігрантів з Речі Посполитої, зокрема за участі Яна Коменського. Останній – з 1648 р. сеньйор спільноти

² Опікун і водночас наглядач за церковним життям у певному регіоні. У кальвінізмі і чеськобратській спільноті його обирали зазвичай з-поміж старійшин, переважно із заможних і шанованих у Церкві людей.

³ Про діяльність і творчість Анджея Венгерського див.: Josef Brambora, “Komenský a Andrzej Węgierski,” in *Jan Amos Komenský a Polsko* (Praha: Academia, 1978), 119-125; Janusz Tazbir, “Andrzej Węgierski – historyk słowiańskiej reformacji,” in *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski* (Poznań: Wydaw. Nauk. UAM Uniwersytet Imienia Adama Mickiewicza, 1979), 603-616; Waclaw Urban, “Andrzej Węgierski jako kaznodzieja włodawski i jego związki z Czechami,” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, (2003), 47:173-175; idem, “Epitalamia i epitaflia pastorskiej rodziny Węgierskich w XVII w.,” in *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI-XVIII w. kultura życia i śmierci. Responsibility: pod red. Henryka Suchojada* (Warszawa: Semper, 2001), 167-172; idem, “Rola braci Węgierskich w podtrzymywaniu protestantyzmu polskiego,” in *Religia, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. Marian Surdacki (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2002), 47-51; Jaroslav Pánek, “Andrzej Węgierski jako kaznodzieja włodawski i jego związki z Czechami. Waclaw Urban. 2003,” *Český časopis historický* (2004), 102:179-180; H. Gmiterek, “Andrzej Węgierski – nadbużański intelektualista z XVII w.,” in *Życiorysy w trzy kultury wpisane. Włodawskie biografie* (Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe; Włodawa: Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, 2008), 73-84.

⁴ Adriani Regenvolscii, *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. Distinctarum [...]* (Trajecti ad Rhenum, Waesberg: [?], 1652).

чеських братів у Польщі – напередодні під час польсько-шведської війни 1655-1657 рр. вів активну педагогічну, науково-літературну і видавничу діяльність. У 1643-1648 рр. він був запрошений шведським неогоціантом Людовиком Геєром (вихідцем з Голландії) до Ельбінга (Ельблонг, нині Польща), де йому створили умови для роботи над новими підручниками; у 1650-1654 рр., на заклик трансільванського князя Дьордя II Ракоці, Коменський приїхав до закарпатського містечка Шарошпатак для розбудови тут кальвіністської академії. Під час воєнних подій спільнота чеських братів у Польщі зазнала значних майнових втрат, у пожежі їхнього культурно-освітнього центру в Лешно загинуло чимало рукописів. Відтак, у 1656 р. Ян Коменський разом з багатьма одновірцями виїхав з Польщі. Спочатку мешкав у Німеччині, згодом на запрошення міської управи Амстердама оселився у Голландії.

Ще у 1630-1650-х рр. чеський мислитель, який в екуменічних планах неодноразово виїжджав у Західну Європу і відвідував Амстердам, налагодив співпрацю з європейськими протестантами⁵. Тобто, він цілком міг познайомити їх з хронікою Анджея Венгерського, твори якого знав і цінував. Кальвіністи, з огляду на свободу книгодрукування у Голландії, активно видавали тут праці одновірців з Польщі, Чехії, Угорщини. В еміграції Коменський контактував у видавничих справах з антитринітаріями, які у 1650-1670-х рр. масово залишали Річ Посполиту⁶, шукаючи притулку у Німеччині, Голландії, Угорщині, Англії. Зусиллями останніх збережено і вивезено за кордон значний рукописний архів польських, литовських й українських сочиніан. Частина їхніх текстів опублікована в Голландії⁷. Імовірно, перша редакція хроніки Анджея Венгерського вийшла за протекцією Яна Коменського, а вже друга редакція, поза сумнівом, надрукована за участі антитринітаріїв: її доповнено додатками (87 сторінок) під заголовком “Різні документи, що стосуються справ слов’янських церков”⁸ – переважно це тексти про життя сочиніан у східних землях Речі Посполитої.

⁵ Про це див.: Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1945-1952. 2 Vol.); *Faith, Medical Alchemy and Natural Philosophy: Johann Moriaen, Reformed Intelligencer, and the Hartlib Circle John T. Young*; *Faith, Medical Alchemy and Natural Philosophy: Johann Moriaen, Reformed Intelligencer, and the Hartlib Circle John T. Young History of Medicine in Context Aldershot* (Hampshire: Ashgate, 1998); Graeme Murdock, *Calvinism on the Frontier 1600-1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania* (New York: Oxford University Press, 2000); George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Kirkville, MIS: Truman State University Press, 2000).

⁶ В середині XVII ст. польський уряд прийняв ряд антидисидентських постанов, якими позбавляв деяких протестантів юридичних і станових прав. А Генеральна конфедерація 1668 р. ухвалила: “Аріани та відступники від католицької віри... не повинні користатися захистом сеймових рішень, що забезпечують свободу віросповідання; відступників потрібно карати вигнанням з вітчизни”. Див.: *Victoriya Lyubashchenko, Istoriya protestantyzmu v Ukraini* (Kyiv: Polis, 1996).

⁷ Див.: Christophori Sandii, *Bibliotheca Anti-Trinitariorum, sive Catalogus Scriptorum, & succincta narratio de vita eorum Auctorum* (Freistadii [Amsterdam?]: Apud. J. Aconium, 1684).

⁸ Серед документів – апокрифічний “Лист половця Івана Смери до великого князя Володимира” з редакційним коментарем, який мав довести автентичність тексту. (В історіографії доведено його підробку.) Є у додатках розповідь про спалення у Кракові в 1539 р. міщанки Катерини Мельхерової, яку інквізиція звинуватила у запереченні вчення про Святу Трійцю, інформація про переслідування інших вільнодумців, список єпископів Східної і Західної Церков та ін.

Праця Анджея Венгерського побудована за двома принципами: хронологічним (автор наводить стислі відомості з історії раннього християнства, давньої і середньовічної Церкви) і конфесійним (розповідає про діяльність Західної і Східної Церков і протестантські спільноти). При цьому його твір дещо відмінний від попередніх церковних хронік. По-перше, автор у компонованні історичного матеріалу не надав переваги західній чи східній християнській Ойкумені, а центром своєї розповіді зробив Східну Європу, передусім землі від Чорного до Балтійського морів (засвідчивши це вже у заголовку праці), які виокремив як ареал перетину різних церковних традицій. По-друге, важливими здобутками релігійної історії цього регіону Венгерський вважав події і постаті, які передували тут Реформації та втілювали її ідеї; остання ж трактована ним як вершина культурно-релігійного розвитку Західної і Східної Європи. По-третє, автор показав вплив реформаційних ідей не лише на західних слов'ян-католиків, а й на східних слов'ян-православних, увівши церковну історію останніх у контекст загальноєвропейської історії. А ще він безпосередньо пов'язав Реформацію з протестантизмом, представивши релігійних діячів пізнього Середньовіччя – П'єтра Вальдо, Джона Вікліфа, Яна Гуса, Ієроніма Празького та ін. – як ідейних натхненників нової релігії.

Своїм баченням церковної історії Анжей Венгерський фактично спирався на концепцію багатотомних “Магдебурзьких центурій”⁹. Останні змалювали діяльність папства у середні віки як “темний” період і причину занедбання Церквою її етико-біблійних ідеалів, водночас показали процес зростання в християнстві тих сил, що здатні відродити Церкву, повернути їй дух Христа. І саме ці “істинні сповідники віри” поставали головними суб'єктами у Церкві, а їхня боротьба за неї – центральним змістом церковної історії. Своєю працею автори видання розпочали новий етап церковно-історичної науки, в якому знайшли вияв принципи історизму (розгляд історії Церкви у розвитку), системності (погляд на неї не тільки через персоналії чи окремі факти, а з урахуванням різних аспектів церковного життя та супутніх їм політичних подій), опертя на первинні джерела. У своєму компілятивному зведенні авторський колектив звернувся до значного масиву документів, піддавши їх спеціальному розглядові, уточненню, підтвердженню чи спростуванню (щоправда не позбавлених суб'єктивізму, наприклад у підборі різних пам'яток або популяризації легенд, які подавали карикатурні образи римських пап і вишого кліру).

⁹ Flacius Illyricus Matthias (etc.), *Ecclesiastica historia, integram Ecclesiae Christi ideam [...] secundum singulas Centurias, perspicuo ordine complectens [...] ex vetustissimis historicis [...] congesta: Per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica* (Basileæ: Per J. Oporinum 1559-1574. 13 Vol.). Назва видання (лат. centum – сторіччя) походить з його структури: окремий том відповідає певному сторіччю. Перша частина праці, що охоплює 13-тє століть християнства, створена у Магдебурзі колективом протестантських учених – біблеїстів, гебраїстів, візантиністів – під керівництвом вихідця з Далмації лютеранина Матія Вlachіча (латинізі. – Маттіас Флаціус). Пізніше видання під тим же заголовком було продовжено і доведено до кінця XVI ст. Цей видавничий проект постав, фактично, у відповідь на теоретичну ревізію, розпочату Тридентським собором. Головна мета праці полягала у спростуванні історичних підстав папського абсолютизму.

Протестантські історики прагнули показати, що виступ реформаторів проти католицизму був історичною закономірністю, провіщеною у Біблії¹⁰ та підпертою автентичними, не спотвореними Церквою джерелами. У праці використано чимало католицьких документів і творів отців Західної Церкви, а також окремі історичні тексти, пов'язані з православним світом. Автори видання відмовились від звичайних переповідань, властивих середньовічним хронікам, на користь аналітично-критичного методу. Водночас вони надали своїй праці полемічного звучання у дусі ідейної боротьби XVI ст.¹¹, спровокувавши таку ж палку і змістовну, підтверджену не менш об'ємним документальним корпусом відповідь. З позиції католицької еклезіології протестантам парирував італійський кардинал, учений, член конгрегації ораторіанців Цезар Бароній (Чезаре Бароніо) у 12 томах своїх "Церковних анналів"¹². Ці об'ємні праці фактично актуалізували історичні студії у ранньомодерній Європі, заклавши підвалини сучасної церковної історії.

Взагалі після VI ст. конфесійна історична наука, за оцінкою російського візантиніста О. Лебедева, "завмерла у давній Церкві", ставши переспівом Євсевія Кесарійського, Созомена, Евагрія Понтійського, Феодорита Кирського, а самі історики – "укладачами мемуарів"¹³. Тому, якщо хтось "не знає німецької" церковно-історичної науки, "той взагалі не знає цієї науки", ба більше – протестанти першими "зробили з церковної історії справжню науку... збудивши християнський світ до поглибленого вивчення минулого Церкви"¹⁴. І дійсно, у XVII-XIX ст. історична дисципліна, яку представляли Готфрід Арнольд ("Неупереджена історія Церкви та ересей"), Йоган Мосгейм ("Давня і сучасна історія Церкви"), Август Неандер ("Загальна історія християнської релігії і Церкви"), Альбрехт Річль ("Походження давньо-кафолічної Церкви"), Адольф фон Гарнак ("Історія догматів", "Сутність християнства") та ін., пов'язала загальноісторичні методи з вивченням минулого

¹⁰ Осмислення історії крізь призму Біблії набуло особливого значення за Реформації. Маттіас Флаціус у своєму творі "Каталог свідків істини" доводив пророчу місію її духовних попередників; з-поміж них особливу симпатію віддав вальденсам і богомилам ("болгарам"). За автором: Церква визнає їх еретиками, однак вони – одні із тих вірних Божих мужів ізраїльських, що не схилили перед ідолом Ваалом і про яких сповіщено у Слові (3 Цар. 18:19). А Мартін Лютер є нащадком цього свідчення Христової істини. Див.: Flacii Illyrici Matthiae, *Catalogus testium Veritatis, Qui ante nostram aetatem reclamarunt Papae* (Basileae: Per Ioanem Oporinum, 1556).

¹¹ Одна з перших спроб конфесійної ревізії історії належала Філіпу Меланхтону. У вступі до виданої ним "Хроніки" астронома Йоана Каріона Меланхтон, покликаючись на пророцтва старозавітного Даниїла, доповнював біблійні свідчення близького кінця світу фактами моральної кризи Церкви. Інститут папства, його установи і чернецтво реформатор назвав тут нащадками язичницької Римської імперії, чужих християнству. Див.: Philippi Melanthonis, "Epistola Dedicatoria," in *Chronicon Carionis Latine expositum et auctum multis et veteribus et recentibus Historis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et Ecclesiasticarum* (Witebergae [Wittenberg]: Ex Officina Haeredum Georgii Rhauu, 1558), 32-42.

¹² Caesar Baronius, *Annales Ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198. Una Cum Critica Historico-Chronologica P. Ant. Pagii*. Roma: Congregation of the Oratory, 1588-1607. 12 Vol.). Пізніше італійські історики-ораторіанці Одоріко Рінальді та Джакомо Ладерчі написали ще 12-ть томів, довівши дослідження історії Церкви до середини XVI ст.

¹³ A. P. Lebedev, *Tserkovnaya istoriografiya v glavnykh ee predstavitel'nykh s IV-go veka do XX-go*. Sankt-Peterburg: Izdanie knigoprodavtsa I. L. Tuzova, 2003), 249, 250.

¹⁴ Idem, 252, 257, 259.

і сучасного у церковному житті, заступивши його наратив дослідницьким духом. Запропонована протестантами концепція поступального розвитку християнства в давнину, у Середньовіччі і за Нового часу¹⁵, а почасти сам полемічний стиль їхніх праць продовжені новітніми студіями – не лише церковними¹⁶, а й світськими. Це відображено у категоріальному апараті світської історії, який подекуди відтворює конфесійні оцінки і визначення.

В історичній, особливо церковно-історичній, науці Реформацію також зазвичай ототожнюють з протестантизмом. Саме так її сприймали “центуріони”. Їм вторував Анджей Венгерський, який головними виразниками Реформації на заході і сході Європи вважав вальденсів, гуситів, чеських братів, лютеран, кальвіністів, частково – антитринітаріїв, спільноти яких протиставляв Католицькій Церкві. А самих виразників, починаючи свою хроніку зі згадкою про апостолів, пов’язав із учнями Христа¹⁷. Така концепція вирішувала проблему історичних коренів протестантизму, адже розрив із Церквою міг позбавити нову релігію власного минулого. Його пошуки мали сягати лише того періоду, коли християнство ще не знало інституту папства, і звертатися до попередників, які зберегли і передали нащадкам чистоту Христової віри. Таку протестантську реставрацію, що розумілась як духовно-історичний континуум, занотував Адольф фон Гарнак: “Протестантизм... як реформація... не був самовільним явищем..., а став завершенням довгого ланцюга споріднених йому, хоча й безсилим реформаційних спроб середніх віків... його історичне положення доводить його наслідуваність... це не нововведення, а оновлення... Реформація... сягає початку самої релігії”¹⁸. Творення власної історії, на думку протестантських авторів, доводило закономірність виступу Мартіна Лютера проти Католицької Церкви, яка відійшла від

¹⁵ Професор античної історії з Ляйпцига А. Рехенберг змалював епоху Реформації тим періодом в історії Церкви, коли вона, вийшовши з Середньовіччя (в якому була “занурена у темряву”, “сумувала і волала”), нарешті “насолоджується свободою”. Див.: Adami Rechenbergi, *Summarium Historiae Ecclesiasticae: in Usum Studiosae Iuventutis adornatum* (Leipzig-Lipsiae: Im officina Zedleriana, 1735), 34-35.

¹⁶ Католицькі автори у полемічному запалі мимоволі відштовхувались від протестантських праць: останні надавали багатий джерельний матеріал і його інтерпретацію. На думку О. Лебедева, російська православна історія XIX ст. в особах єпископа Інокентія (І. Смірнова), О. Горського, І. Чельцова та ін. також адаптувала окремі протестантські дослідження, запозичуючи їхні періодизацію, структурні елементи, фактаж, виявляючи навіть подекуди “спорідненість духу”. Див.: А. Р. Lebedev, *Tserkovnaya istoriografiya v glavnyih ee predstavitelyah s IV-go veka do XX-go* (Sankt-Peterburg: Izdanie knigoprodavtsa I. L. Tuzova, 2003), 373; idem, “Dva pionera tserkovno-istoricheskoy nauki u nas i nemnogie svedeniya o zhrebiyah ih preemnikov,” *Bogoslovskiy vestnik* (1907), 5:122-167). Подібну оцінку почасти поділяє Г. Флоровський. Див.: Georgiy Florovskiy, *Puti russkogo bogosloviya* (Kiev: Put k istine, 1991), 192. Сучасні російські автори визнають вплив протестантських істориків і на самого О. Лебедева, а також на І. Троїцького, Ф. Курганова, зокрема, й на дослідника давньої Церкви В. Болотова, який “першим з вітчизняних істориків творчо засвоїв нові тенденції західноєвропейської науки, за що був названий сучасниками “руським Гарнаком””. Див.: Vorobyova, N.N. *Problema otnosheniy hristianskoy tserkvi i gosudarstva v Rimskoy imperii I-IV vv. v osvetschenii otechestvennoy istoriografii vtoroy poloviny XIX – nachala XX v.: Uchebnoe posobie* (Omsk: Izdatelstvo OmGU, 2005), 7.

¹⁷ Andreae Wengerscii, *Libri quatuor Slavoniae Reformatae*, 3-4.

¹⁸ Adolf Garnak, “Suschnost hristianstva,” in *Garnak, Adolf. Rannee hristianstvo*. Vol. 1 (Moskva: OOO “Izdatelstvo AST”, Harkov: “Folio”, 2001), 156, 166.

своїх джерел, і робило протестантизм спадкоємцем раннього, “неспотвореного папством” християнства.

Натомість, ще на зорі XVI ст. у Північній Європі поняття “Реформації” (в анонімному політичному творі “Реформація Фрідріха III”) стосувалось реформ імперського правління початку 1520-х рр., здійснюваних саксонським курфюрстом Фрідріхом Мудрим (головним рятівником Лютера). Реформи розширювали автономію імперського рейхстагу (сейму), посилюючи у ньому позиції станового представництва, зокрема за рахунок депутатів від лицарів і бюргерів. А ще раніше – у 1430-х рр. проект державної перебудови Німеччини був викладений в анонімному памфлеті під провокаційною назвою “Реформація імператора Сигізмунда”¹⁹. Відображаючи інтереси “середнього” стану, що формувався в Європі, памфлетист пропагував зміни, які підточували імперську владу і суперечили політиці Сигізмунда. У творі закладено ідеї, спрямовані на подолання феодальної роздробленості Німеччини та зміни в її церковному житті. Нагальна потреба церковної реформи була мотивована у тексті доволі типовими для XV ст. аргументами, що їх висували миряни і певні кола духовенства, – централізація церковного життя, незадовільний моральний стан кліру, його здирництво і неосвіченість. Ці аргументи трактовані тут цілком у дусі натхненників соборного руху²⁰.

Конциліаристи послуговувались поняттям “реформація” як синонімом повернення до соборного правління у Церкві, кентерберійський архієпископ Томас Кранмер – як відновлення духу і букви перших вселенських соборів у церковних канонах. Представник радикального крила протестантського руху, гуманіст Себастьян Франк у своїй “Хроніці, літописі та історичній Біблії від початку світу до 1530 року” (Страсбург, 1531) також закликав до реформації. Він розумів її як моральне відродження і соціальну справедливість, яких слід повернути у Церкву, котра відійшла від свого призначення – служіння ближньому. Церква “здійснила гріхопадіння” і тим, що здавна і ревно переслідує єретиків, які, насправді, пізнавши Христову істину, наслідують апостолів²¹.

¹⁹ Йдеться про Сигізмунда I (1368-1438), який з 1385 р. був королем Угорщини, а з 1410 р. – також Німеччини, з 1419 р. – й Чехії, з 1431 р. – й Ломбардії; у 1433-1437 рр. – імператор (останній імператор з дому Люксембургів) Священної Римської імперії.

²⁰ Поза сумнівом, памфлетист був добре ознайомлений з рішеннями реформаторських соборів XV ст. і прямо посилався на перші статuti Базельського собору (1431-1449). У тексті виявляємо ідеї, що їх невдовзі озвучать протестантські реформатори: до звершення таїнств слід приступати усвідомлено, з розумінням їхнього смислу, інакше вони залишаться “без плоду”, а реформацію Церкви слід здійснювати за соборним принципом – за участю не лише духовних, а й світських осіб, не лише князів і лицарів, а й простих людей. Див.: *Die Reformation des Kaisers Sigmund. Die Este deutsche Reformschrift eines Laien vor Luther*, et. Heinrich Werner (Berlin: Duncker, 1908 (text)), <https://archive.org/stream/diereformationd00sigmgoog#page/n7/mode/2up>.

²¹ Про нонконформістську концепцію церковної історії Франка, представлену у цій праці, яка й донині мало поцінована в історіографії, див.: Jean Claude Colbus, “Sebastian Francks Geschichtsum-schreibung: ein geistiger Bildersturm?,” *Revista de Historiografia* (2014), 21:151-169.

У XVII ст. католицький єпископ і богослов голландець Корнелій Янсеній у творі “Реформація внутрішньої людини” (Париж, 1659)²² осмислював процес духовного відродження особи. Однак нове перетворення, на думку автора, потрібне і самій Церкві, що має вернутися до ранньоотцівської класики, насамперед до св. Августина. (Водночас Янсеній не поділяв протестантського прочитання Августинової сотеріології.)

Відтак, ще до виступу Мартіна Лютера проти практики продажу індульгенцій у 1517 р. поняття Реформації було пов’язане з суспільними, культурними, релігійними перетвореннями, які в часи пізнього Середньовіччя визрівали в Європі. Й лише від середини XVI ст., завдяки до певної міри “Магдебурзьким центуріям”, це поняття стало своєрідним індикатором для виокремлення різних партій всередині Католицької Церкви. Насамперед – протестантів як прихильників рішучих змін, які всупереч Риму не відступилися від реформи. Оцінюючи таке значення Реформації для політичного життя, офіційний історик лютеранської Пруссії XIX ст. Леопольд фон Ранке визначив її епоху 1517-1648 роками²³. Такими хронологічними межами він не стільки акцентував на релігійному змістові Реформації (абсолютизованому “центуріонами”) – появи нових конфесій і міжцерковної полеміки, скільки окреслив її політичні, економічні, станові чинники, які до нього мало цікавили церковних хроністів. Та саме ці чинники відіграли ключову роль у перемозі Реформації, в реалізації її державних, суспільних, культурних перетворень. Цілковито природно німецький історик завершив Реформацію Вестфальським миром – подією, яка підсумувала перший етап боротьби нових європейських правителів з імперською владою і заклала підвалини сучасного державно-територіального устрою Європи²⁴.

Епоха Реформації каталізувала тектонічні зрушення не тільки на заході і в центрі Європи – вона підштовхнула політичні, суспільні і церковні реформи XVI-XVII ст. також у Східній Європі. Не випадково у вир Тридцятилітньої війни були втягнуті частина її країн. Перебіг війни та її наслідки вплинули й на ті народи, які перебуваючи у складі інших держав, прагнули власної незалежності. Бурхливі історичні процеси у середині XVII ст. призвели до політичного піднесення України; воєнні дії козацького війська супроводжені активною дипломатичною діяльністю Богдана Хмельницького. У відомих перемовинах зі Швецією, Трансильванією,

²² Cornelius Jansenius, *Traduction d'un discours de la reformation de l'homme interieur: ou sont establis les veritables fondemens des vertus chrestiennes* (Paris: Chez Pierre Le Petit, 1659).

²³ Див., насамперед: Leopold fon Ranke, *Rimskie papyi v poslednie chetyre stoletiya* (Sankt-Peterburg: Типографія N. Skaryatina, 1874. 2 Vol.); idem. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* (Berlin: Verlag Duncker und Humblot. 1839-1847. 6 Vol.); idem. *Geschichte Wallensteins*. (Kronberg: Duncker and humblot, 1978); idem. *Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum Dreißigjährigen Krieg* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1888).

²⁴ Про релігійний чинник у Тридцятилітній війні, його вплив на її перебіг і результати Вестфальського миру див.: David Gutierrez, *The Augustinians from the Protestant Reformation to the Peace of Westphalia 1518–1648*, transl. by John J. Kelly (Villanova: Augustinian Historical Institute, 1979); Ronald G. Asch, *The Thirty Years War: The Holy Roman Empire and Europe, 1618-1648 [European History in Perspective]* (New York: St. Martin's Press, 1997).

Османською імперією гетьман шукав не лише військової допомоги, а насамперед політичної протекції задля державного майбутнього України²⁵.

Сучасні історики не обмежують розумінням Реформації її релігійним, ще вужче – протестантським сенсом, трактуючи це поняття у суспільно-політичному і духовно перетворювальному значеннях. Водночас німецький філософ К. Ясперс, підкресливши важливість релігії у розгортанні “осьового часу”²⁶, зазначав: позаяк “для західної свідомості вісь історії – Христос”²⁷, Який продовжує існувати для християнина в містичному тілі Церкви, радикальні історичні зміни в Європі обов’язково означали і релігійні зміни. Тому К. Ясперс співвідносить феномени Ренесансу і Реформації, характеризуючи їх як “великий історичний” перелом у поступі цивілізації, як усвідомлення її нової якості. У цьому переломі Ренесанс постає як повернення до античності, Реформація – до християнства. “І одне, і друге призвели з часом до відродження глибинного осмисленням осі світової історії”²⁸. А. Тойнбі також називає Реформацію одним із семи ключових “розділів історії”²⁹, який, слідом за Ренесансом, завершив процес виходу Європи із Середньовіччя.

Як бачимо, вмістити поняття Реформації у сталі та однозначні кордони не так уже і просто. Сучасні російські дослідники пов’язують з нею (що є доволі спірним) окремі цивілізаційні прориви Росії. О. Янов навіть вважає такими реформи московського князя Івана III Васильовича, які започаткували критику церковної ієрархії, рух нестяжателів, секуляризацію (вилучення монастирських земель на користь держави)³⁰. Історіософія продовжує розглядати Реформацію як “універсалію культури”, підкреслюючи масштаб “цієї культурно-історичної події” і

²⁵ Про це див.: V'yacheslav Lypyns'kyu, *Ukrayina na perelomi 1657-1659: zamitky do istoriyi ukrayins'koho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolittiyu*. (N'yu-York: Nakladom Vydavnytstva Bulava, 1954); V. A. Golobutskiy, *Diplomatische skaya istoriya osvoboditel'noy voyny ukrainskogo naroda 1648-1654 gg.* (Kiev: Gospolitizdat USSR, 1962); L. V. Zaborovskiy, *Rossiya, Rech Pospolitaya i Shvetsiya v seredine XVII v.: Iz istorii mezhdunarodnykh otnosheniy v Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Evrope* (Moskva: Nauka, 1981); Y. Fedoruk, *Mizhnarodna diplomatiya i polityka Ukrainy 1654-1657* (L'viv: Vyd-vo OO Vasyliyan "Misioner", 1996).

²⁶ Поняття, застосоване К. Ясперсом до того періоду в історії людства (датованого ним 800-200 рр. до н.е.), за якого міфологічний світогляд поступився раціональному, зокрема філософії, політиці, науці, і який, пройшовши певні трансформації, панує донині. Цей світогляд сформував тип людини, що прагне до переосмислення існуючих норм, звичаїв і традицій.

²⁷ Karl Yaspers, *Smyisl i naznachenie istorii* (Moskva: Politizdat, 1991), 82.

²⁸ Idem, 84.

²⁹ Arnold J. Toynbi, *Postizhenie istorii: Sbornik* (Moskva: Progress. Kultura, 1996), 27.

³⁰ Ба більше: “Росія... першою серед великих держав Європи почала церковну реформацію (у 1490-ті) і першою оголосила себе конституційною монархією (у 1610-му)”. Див.: Янов, А. Я. *Posle Eltsina. "Veymarskaya" Rossiya* (Moskva: “KRUK”, 1995), 302. Або: “Москва першою в Європі приступила до церковної Реформації... боротьба за церковну Реформацію закінчилася в Росії, на відміну від її північноєвропейських сусідів, нищівною поразкою... Конституційні устремління боярських реформаторів XVI–XVII століть так само, як і післяпетровських шляхтичів XVIII, не кажучи вже про декабристів, були жорстко придушені”, idem, *Rossiya: U istokov tragedii 1462-1584. Zametki o prirode i proishozhdenii russkoy gosudarstvennosti* (Moskva: Progress-Traditsiya, 2001), 12. Ще однією спробою Реформації був для історика старообрядницький рух, насамперед в його найбільш радикальних моделях.

наголошуючи: “Реформація – далеко не суто релігійний рух... Аналіз практично будь-якої історичної форми релігії-культури, чи то Стародавня Індія, Китай чи Близький Схід, показує присутність у них реформаційних рухів, що ставлять за мету оновлення шляхом повернення до витоків, укорінених релігійних і культурних форм... Сліди реформаційних рухів знаходимо в ісламі, іудаїзмі, індуїзмі, даосизмі, конфуціанстві”³¹. Сучасні натхненники ісламської Реформації³², дійсно, проводять почасти паралелі з Європою XVI–XVII ст.³³ А відгалуження давнього індуїзму – буддизм, кришнаїзм, східні учення XVI–XX ст., які тяжіють до монотеїзму, взагалі можна розглядати перманентним реформаторством у цьому ідейному “баньяновому дереві”.

Отже, з яких би позицій і в якому сенсі не висвітлювали феномен Реформації, її ключовим змістом є поняття реформи. Конкретизуючи у ній релігійну, ще вужче – протестантську складову, зазначимо: протестантизм став лише одним із варіантів церковної реформи новомодерного часу.

В епоху Реформації важливість реформи була очевидною для усієї католицької Європи. Це засвідчили виступи проти папства католицьких гуманістів і рішення Тридентського собору. Останній заклав фундамент такої реформи³⁴, яка не розірвала зв'язок Церкви з її історичною і богословською традицією. Своїм зміцненням теоретичного фундаменту, собор сприяв відновленню позицій Західної Церкви.

У XVI–XVII ст. нагальною була реформа і для православ'я. Однак її втілення на християнському Сході, ініційоване патріархами Геннадієм Схоларієм, Єремією II Траносом, Мелетієм Пігасом, в умовах османського поневолення успіху не

³¹ Zhukotskiy, V., Zhukotskaya, Z. “Reformatsiya kak universalnaya kulturnaya pereklichka epok i pokoleniy,” in Zhukotskiy, V. D., Zhukotskaya, Z. R. *Russkaya Reformatsiya XX veka: stati po kulturosofii i sovetsizmu* (Moskva: Novyyi khronograf, 2008), 3, 4, 8.

³² Див. зокрема: Robin B. Wright, “Islam and Liberal Democracy: Two Visions of Reformation,” *Journal of Democracy* (1996), 4:64–75; Al-Naim Abdullahi Ahmed. *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law* (New York: Syracuse University Press, 1990); Mahmood Saba, “Secularism, Hermeneutics, Empire: The Politics of Islamic Reformation,” *Public Culture* (2006), 18:323–347.

³³ Наприклад: “Нинішня ісламська Реформація має помітні подібності з протестантською Реформацією 1500-х років. Як християнська, так ісламська Реформації сприяли очищенню століть пошкодженої віри і практики та поверненню до ідеології і біблійних інтерпретацій їхніх засновників” (Islamic Reformation, in *Islamic Threat Simplified. Coming to Grips with the Islamic Challenge*, <https://sites.google.com/site/islamicthreatsimplified/islamic-reformation>).

³⁴ Російський історик О. Вульфійус уже на початку XX ст. писав: “Католицький рух XVI і XVII ст. далеко не вичерпаний спробами відтіснити або знищити протестантизм, а включає в себе елементи особливої католицької реформації... Настав час термін католицька реакція замінити терміном “католицька реформація” або “католицька реформа””. Див.: А. G. Vulpius, *Problemy duhovnogo razvitiya. Gumanizm, reformatsiya, katolicheskaya reforma* (Peterburg: Nauka i shkola, 1922), 130. Сучасні католицькі автори також ототожнюють поняття Контрреформації і католицької реформи. Див., зокрема: Gi Beduell, *Istoriya Tserkvi* (Moskva: Izdatelstvo “Hristianskaya Rossiya”, 1996); R. Skalfi, “Ya s vami do skonchaniya veka”. *Kratkaya istoriya Katolicheskoy Tserkvi* (Moskva: Hristianskaya Rossiya, 2000). Англійський учений К. Дуосон церковні ордени, створені на противагу протестантизмові (на зразок Ордену Ісуса), також називає “рухом католицької реформації”ю Див.: K.G. Douson, *Bogi revolyutsii* (Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2002), 52.

досягло. Спроби реформи знайшли втілення на землях Київської митрополії. Унійний Берестейський собор 1596 р. завбачив її у відновленні єдності Київської Церкви з Римським престолом³⁵, братський рух – у поверненні Церкви до соборного управління і моральній реабілітації кліру. Київський митрополит Петро Могила та політичний і державний діяч Речі Посполитої, київський воєвода Адам Кисіль підготували проект нової унії, який виклали у “Меморандумі”³⁶ (1644), що був адресований римському папі Урбану VIII. Автори “Меморандуму” (у чому переконані сьогодні історики, хоча текст документу є анонімним) не підтримали ідею регіональної унії через розірваність канонічного зв’язку Києва з Константинополем та усунення мирян від вирішення такого важливого питання. Проект Могили і Киселя пропонував проведення нового об’єднавчого собору, який би не порушував духовних і канонічних засад Східної Церкви³⁷.

Європейський протестантизм також постав моделлю реформи. Вона мала завершити розпочате у XV ст. соборним рухом оновлення Церкви. І протестантизм наголосив не лише на її поверненні до еклезіальних принципів нерозділеного християнства, а насамперед – до його духовних підвалин. Натомість нова християнська релігія, прихильники якої мали різні погляди, не зуміла об’єднати розмаїту церковну опозицію, започаткувавши конфесію, якій важко дати загальне визначення і котра розвивається в режимі постійних змін. Чимало протестантів, які звернулись до відомої ще у Середньовіччя ідейної максими – *Ecclesia reformata et semper reformanda* (“реформована Церква завжди реформується”), визнали цю перманентну змінюваність пріоритетною – з акцентом, звісно, на її внутрішній, духовній сутності. Натомість така максима, фактично, заступила засадничу для історичного християнства ідею Церкви як фундаменту, наріжного каменя, заповіданого людству Христом, зумовивши відмову протестантів від сакральної Церкви. Тому якщо для католика і православного поза Церквою немає спасіння, то про-

³⁵ Детальніше про реформи в Київській Церкві у XVI–XVII ст. див.: E. Suttner, *Hristianstvo Vostoka i Zapada: v poiskah zrimogo proyavleniya edinstva*. Moskva: Bibleysko-bogoslovskiy institut sv. apostola Andreyana, 1999); B. Gudzyak, *Kryza i reforma: Kyivivs'ka mytropoliya, Tsarhorods'kyu patriarkhat i geneza Beresteys'koyi uniyi* (L'viv: In-t istoriyi tserkvy L'viv. bohoslvs'koyi akademiyi, 2000); M.V. Dmitriev, *Mezhdru Rimom i Tsargradom. Genezis Brestskoy tserkovnoy unii 1595-1596 gg.* (Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2003).

³⁶ Документ зберігається в архіві Конгрегації пропаганди віри у Римі. Його текст див.: Sententia cuiusdam Nobilis Poloni Graecae Religionis, in *Šmurlo, Evgenij. Le Saint-Siege et l'Orient orthodoxe Russe. 1609-1654* (Prague: Orbis, 1928), 163-169; A. G. Welykyj, “Un progetto anonimo di Pietro Mohyla sull'unione della Chiesa nell'anno 1645,” *Mélanges Eugene Tissérant. Città del Vaticano, Biblioteca apostolica vaticana* (1964), 3:451-473.

³⁷ Грунтовний аналіз документу та унійних планів митрополита Петра Могили див.: Arkadiy Zhukovs'kyu, *Petro Mohyla u pytannya yednosti tserkov* (Paryzh: Ukrayins'kyu vil'nyu universytet [b.v.], 1969); W. Hryniewicz, *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*. (Opole: Wydawnictwo św. Krzyża, 1995) – автор називає документ “Унійним меморіалом”; Teresy Chynczewska-Hennel, “Polityka stolicy Apostolskiej wobec unii i prawosławia w Rzeczypospolitej XVII wieku,” In *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI-XX w.)* (Warszawa: Wyd. Upowszechnianie Nauki-Oświata “UN-O”, 1997), 124-133; E. Suttner, *Hristianstvo Vostoka i Zapada: v poiskah zrimogo proyavleniya edinstva* (Moskva: Bibleysko-bogoslovskiy institut sv. apostola Andreyana, 1999); Yu. A. Mytsyk, “Kyivivs'kyu patriarkhat u proektakh Petra Mohyly.” *Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal* 1 (2007): 61-69.

тестант, усунувши посередництво Церкви між Богом і людиною у справі спасіння, поставив над нею Біблію. Адже “перед лицем Церкви всі, у кого є дух, повинні бути перевірені мірилом Письма”³⁸.

У своєму еклезіальному нігілізмі протестанти пішли далі багатьох передвісників Реформації. П'єтро Вальдо, Джон Вікліф, Ян Гус, Еразм Роттердамський палко критикували папство, котре, на їхню думку, спотворило дух раннього християнства. Однак вони не заперечували спасительну місію Церкви, мріючи про її повернення до біблійного образу. Деякі реформатори (наприклад Ієронім Празький) побачили збереження цього образу у православ'ї, що спричинило відоме зближення гуситів з Константинополем.

У контексті європейської Реформації цікавим є питання місця у ній України, яке спробував окреслити у своїй хроніці Анджей Венгеський. Для нього головною рушійною силою Реформації був протестантизм, її визначальною ідейною сутністю – нове вчення, проповідуване протестантами. Події суспільного і церковного життя, що відбувались періоду Реформації у різних землях Речі Посполитої, ставали результатом цієї проповіді або відповіддю на неї.

Звісно, протестантський історик послуговувався прийнятими у XVII ст. топографічними (Русь, Київська земля, Волинь, Подолія, Литва, Мала Польща), церковно-адміністративними (Віленський та Руський дистрикти) і політичними назвами (Велике князівство Литовське, Московське князівство), спираючись, зокрема, на праці фламандського картографа і географа Герарда Кремера (латинізі. – Меркатор). З огляду на перебування українських земель у складі різних держав, Венгеський і не міг уживати назву “Україна”, хоча вона присутня на багатьох сторінках хроніки як Русь, Київська земля, Волинь, Подолія, Руський дистрикт і виокремлена ним з-поміж інших східнослов'янських теренів та інших держав, зокрема Московії.

Водночас у своїх екскурсах у пізнє Середньовіччя та у XVI ст. автор постійно пов'язував історію східного регіону Речі Посполитої з історією Болгарії, Сербії, Чехії, Молдавії, Валахії. Проводячи паралелі між ними у політичному і церковному житті, Венгеський вбачав основу їхньої подібності у духовних традиціях східного християнства. Увага до останнього спонукала історика висвітлити діяльність протестантських громад у Речі Посполитій у контексті, з одного боку, суперечностей між Західною і Східною Церквами, а з іншого – зближення протестантів з православними, з огляду на спільність їхніх інтересів в умовах релігійного протистояння.

Звернення Анджея Венгеського до православ'я найповніше виявлено в обширному вступі до третьої частини хроніки, в якій подано каталог митрополитів і патріархів Східної Церкви, складений за текстами ранніх і середньовічних християнських істориків. При цьому особливу увагу автор приділив постатям, які підготували Реформацію саме у православних землях Речі Посполитої. Ними для нього є не лише прихильники учень П'єтра Вальдо (деякі з них, за даними

³⁸ Martin Lyuter, “O rabstve voli,” in *Erazm Rotterdamskiy. Filosofskie proizvedeniya*, otv. red. Vasiliy Sokolov, (Moskva: Nauka, 1986), 352.

хроніста, перехувались від інквізиції у Чехії і Польщі³⁹), Джона Вікліфа чи Яна Гуса, а також – і навіть насамперед – свв. Кирило і Methodій. Останнім Венгерський приділив значне місце на початку хроніки. Кирило своєю хазарською місією, а солунські брати літургійною реформою і просвітництвом допомогли пізнати Христову науку всім слов'янським народам Східної Європи. Саме свв. Кирило і Methodій першими зуміли розкрити духовну глибину Біблії зрозумілою цим народам мовою. Відтак, на думку Анджея Венгерського, вони фактично були “першими слов'янськими реформаторами”⁴⁰.

Увага до Східної Церкви зумовила також спеціальний погляд історика на діяльність протестантських течій у Київській митрополії. Автор зібрав інформацію про їхні громади, назвав церковні області (дистрикти), об'єднані в Слов'янську церковну провінцію. До її складу Венгерський відніс такі дистрикти: Віленський, Новогрудський, Самогітський⁴¹, Білої Русі, Підляшський, Белзький, Малопольський, Руський, а також Волинський і Подільський. Хроніст своїми ретельно зібраними повідомленнями “з місць” доводив той внесок, який зробили протестанти у розбудову Слов'янської провінції. Як виявилось, її лютеранські, чеськобратські, кальвіністські, социніанські спільноти зуміли створити у цьому регіоні напрочуд розгалужену мережу громад, провести багато церковних з'їздів (синодів), відкрити цілу низку шкіл, заснувати чимало друкарень і видати серії богословських праць. Перелічуючи факти з церковного життя протестантів, Венгерський подає одночасно інформацію, яка показує їхню суспільно-політичну діяльність. Історик наводить значний фактичний матеріал, який дає уявлення про різні аспекти церковної і міжцерковної, суспільної і культурної практики протестантів і в українських етнічних землях. Він також знайомить читача з багатьма протестантськими лідерами. Подаючи біографічні довідки більш і менш відомих постатей Реформації, автор не забуває вказати регіони, з яких вони вийшли чи з якими пов'язали своє служіння. Відтак, майже не складає труднощів виявити у цьому списку осіб, які походили із православної України: Павло і Григорій Зеновичі, Ян Островський, Федор Жданович, Іван Ранісов, Іван Ходілович, Андрій, Микола і Лукаш Добрянські, Станіслав Заянчковський, Матвій Рак, Микола Пац, Юрій Немирич.

Поряд із протестантами Венгерський виводить цілу галерею більш-менш відомих католицьких і православних постатей, які чи протиборством, чи підтримкою вплинули на долю “слов'янської Реформації”. На сторінках хроніки він називає представників Західної (апостольських нунціїв Віценти Лаурео, Алоїзія Ліппомано, кардинала Станіслава Гозія, перемишльського єпископа Яна Дзядуського, кам'янецького єпископа Леонарда Слончевського та ін., а також католицьких теологів, які полемізували з протестантами) і Східної Церков (константинопольських патріархів Єремію II Траноса і Кирила I Лукаріса, александрійського патріарха

³⁹ Див.: Andreae Wengerscii, *Libri quatuor Slavoniae Reformatae*, 14.

⁴⁰ Idem, 7-10.

⁴¹ Від Самогітія, або Жемайтія (за давнини Жмудь) – етнографічний регіон на південному заході сучасної Литви, історична назва території між низов'ями рік Німан і Віндава (сучасна Вента).

Мелетія Пігаса, перемишльського єпископа Михайла Копистенського, львівського єпископа Гедеона Балабана та ін., а також емігрантів з Московії – ченців Артемія, Фому, Феодосія Косого, що врятувались у Білій Русі та на Волині від “великого московського князя і тирана”⁴² Івана Грозного). Акцентуючи на подіях, пов’язаних з Берестейським собором 1596 р., історик неодноразово згадує унійних митрополитів Михайла Рогозу та Іпатія Потія, луцького єпископа Кирила Терлецького, полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького.

Хроніка Венгерського є водночас своєрідним літописом історичного життя регіону. У книзі подані імена світських володарів і державних мужів, які сприяли поступу східноєвропейської Реформації (польський король Жигимонд II Август, трансільванський князь Дьордь I Ракоці, кальвіністські магнати з дому Радзивілів – Миколай Чорний, Миколай Рудий, Кшиштоф і Ян), а також православних магнатів (князі Костянтин Острозький, Йоаким Корецький, Кирило Рожинський) і шляхтичів (Іван Абрамович, Юрій Чаплич), які патрунували протестантів. Свою розповідь про церковні справи Анджея Венгерський розгортає на тлі політичних подій, що їх переживала Річ Посполита, й проводить постійні паралелі між розвитком Реформації у Західній (в Німеччині, Англії, Франції, Іспанії, Швейцарії, Італії) та Східній Європі (Польщі, Чехії, Угорщині), вводячи в історичне оповідання компаративний метод.

Цей унікальний і ретельно відібраний матеріал став головною джерельною базою для багатьох наступних праць, присвячених східноєвропейській Реформації. На основі хроніки Анджея Венгерського уклали свої реєстри протестантських громад, освітніх центрів, друкарень польські, українські, російські історики XIX ст., зокрема Й. Лукашевич, В. Красінський⁴³, Г. Мерчинг, О. Левицький, М. Грушевський, І. Соколов. А ці реєстри, у свою чергу, покладено в основу сучасних історичних – церковних і світських досліджень.

На особливу увагу заслуговує остання частина хроніки Анджея Венгерського – “Церковна історія слов’ян деяких провінцій. Греко-рутени у церквах Малої Польщі та Великого князівства Литовського”. На її початку він зазначає, що словом “Русь” здавна називали людність, яка населяла Малу Польщу, Литву і Московію. Однак, за автором, “Русь” слід поширити також на землю, звану як Рутенія, або Роксоланія⁴⁴. Її населення сповідує “віру греків”, яку прийняв “хреститель Русі” великий князь Володимир⁴⁵. Венгерський дає стислий опис історії християнізації Київської Русі, згадуючи про княгиню Ольгу та ймовірне перебування на дніпровських пагорбах апостола Андрія. При цьому хроніст спирався на праці візантійців – імператора Василя Македонянина та історика і каноніста Йоана Зонари.

⁴² Andreae Wengerscii, *Libri quatuor Slavoniae Reformatae*, 263.

⁴³ Його історичні праці певною мірою відображають концепцію і навіть почасти структуру “Слов’янської Реформації”. Див.: Valerian Krasinski, *Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland* (London: Printed for the author, and sold by Messr. Murray, 1838-1840. 2 Vol.); idem, *Lectures on the religious history of the Slavonic nations* (London: Johnston and Hunter, 1850; 1869); Waleryan Krasinski, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce* (Warszawa: Wydał ks. Jul. Bursche, 1903-1904. 2 Vol.).

⁴⁴ Andreae Wengerscii, *Libri quatuor Slavoniae Reformatae*, 263. 458.

⁴⁵ Idem, 459.

Історичні дані про початок і розвій християнства у русинів, що проживали на теренах Польщі і Литви, Венгерський запозичив з творів італійця Аллесандро Гваньїні і німця Давида Хітрея, поляків Мацея Меховіти та Яна Ласицького, а також з багатьох історичних джерел (зокрема з “прения о вере” між царем Іваном Грозним і Яном Рокитою – чеськобратським теологом, учасником польського посольства до Московії у 1570 р.).

Головне місце в останній частині “Слов’янської Реформації” займають ті події та документи, що відображали взаємини між протестантами і православними на українсько-білоруських землях і відповідали екуменічним уподобанням самого Анджея Венгерського. Він, зокрема, з піететом пише про константинопольського патріарха Кирила Лукаріса, згадуючи про його співпрацю з голландськими кальвіністами у Константинополі, вказує на спільні елементи між православ’ям і протестантизмом на прикладі патріаршого “Сповідання християнської віри”⁴⁶. Цілковитим як екуменічні постаті представлені Венгерським і світські союзники протестантів, насамперед київський воевода князь Костянтин Острозький. Його історик особливо шанує за видання Острозької Біблії і творів отців Східної Церкви та за підтримку протестантсько-православного собору у Вільні 1599 р. Венгерський оприлюднює лист александрійського патріарха Мелетія Пігаса до володимирського єпископа Іпатія Потія, в якому розкриті негативне ставлення православних до Берестейського собору 1596 р., а також листи Мелетія Пігаса до протестантських діячів Речі Посполитої (Марціна Броневського і Теофіла Турновського). А ще – описує перебіг подій до і під час “паралельного” протиунійного собору у Бересті за участю православних і протестантів. Хроніст подає текст екуменічних артикулів, підготовлених чеськобратським теологом Теофілом Турновським і проголошених на Віленському соборі представниками лютеранської, кальвіністської і чеськобратської спільнот. При цьому автор знову підкреслює спільність у поглядах і традиціях між протестантами і православними із посиланням на відомі спроби церковного діалогу, ініційовані гуситами у XV ст. і німецькими теологами у XVI ст. Наведені Венгерським список учасників протестантсько-православного синоду, зміст їхніх дискусій і прийнятого на ньому спільного документа (власне “Акту конфедерації шляхетства польського і литовського Східного Грецького і Протестантського сповідання”⁴⁷, що мав скріпити співпрацю протестантів і православних в обороні своїх прав) у XIX ст. увійшли до кількох церковних та історичних праць, виданих в Україні⁴⁸.

Звісно, “Слов’янська Реформація” істотно відмінна від “Магдебурзьких центурій” і не лише своїми скромними масштабами (і це цілком природно), а й тим зв’язком з описовою традицією церковних хронік, що проступає на багатьох її сторінках. Вона є саме хронікою, вмістилищем значної кількості інформації, поданої подекуди схематично, не завжди послідовно і структуровано.

⁴⁶ Idem, 460-461.

⁴⁷ Idem, 491-494.

⁴⁸ Див.: Evgeniy (mitropolit). *Opisanie Kievosofijskogo sobora i Kievskoy ierarhii s prisovokupleniem raznyih grammat i vyypisok* (Kiev: V tipografii Kievo-Pecherskoy Lavryi, 1825); I. I. Malyishevskiy, *Aleksandriyskiy patriarh Meletiy Pigas i ego uchastie v delah russkoy tserkvi* (Kiev: Tipografiya Kievo-Pecherskoy lavryi, 1872. 2 Vol.).

Однак масштаб накреслених у ній політичних, культурних, церковних подій, які передували східноєвропейській Реформації і становили її головний зміст у XVI-XVII ст., пов'язаний з протестантизмом, вражає. У цьому слід вбачає безперечний концептуальний вплив на автора “центуріонів”. І ще один очевидний зв'язок із ними: у хроніці представлено чимало цінних історичних документів, листів, біографій, описів творів, що вийшли з різних протестантських кіл Речі Посполитої. (Й ці матеріали, підтвердженні багатьма пізнішими джерелами, не викликають сумніву в автентичності.) Тим самим автор ніби закладав підвалини для майбутніх, ґрунтовніших історичних досліджень.

Хроніка Анджея Венгерського позбавлена полемічності, авторських коментарів, написана неупереджено, зі зверненням до різних подій тодішнього церковного життя, в яких перетинались усі християнські – католицька, протестантська, православна – церкви. У творі майже відсутній суб'єктивний погляд на викладений матеріал. Майже, бо сам підбір матеріалу доволі промовистий: наведені у хроніці події, постаті, тексти обертаються навколо протестантських репрезентантів Реформації. Автор, який вважав себе свідком церковної історії, що досягла свого найкращого – “золотого” періоду, коли Церква “прокинулася” і відновила свій зв'язок з Христом, намагався довести: саме протестанти здійснили цей історичний і духовний прорив і саме Реформація стала тим провідним чинником у житті Речі Посполитої, який визначив її політичне, суспільне і культурне піднесення у XVI-XVII ст. Такий погляд цілком відповідав протестантській візії церковної історії ранньомодерного часу.

Водночас хроніка Анджея Венгерського була чи не першою спробою відійти від західноцентричного погляду на Реформацію. У цьому значною мірою відображено екуменічні симпатії автора. Єдноту чеських братів у Речі Посполитій відзначала особлива толерантність, постійні пошуки діалогу з віруючими різних релігій; чеські брати були ініціаторами харитативних колоквиумів (братських зустрічей для обговорення спільних доктринальних поглядів) з лютеранами і кальвіністами; вони заохочували контакти з православними, будучи головними промоторами міжпротестантського Торунського синоду (1595) і протестантсько-православного Віленського собору (1599). Свою симпатію до православ'я чеське братство успадкувало з гуситської традиції та кирило-методіївської духовності, вважаючи себе її носіями. А Коменський взагалі виводив духовні підвалини чеського християнства із “грецького”, власне східного, обряду. За ним, “серед слов'янських народів первенцями Христа стали болгари. Їх швидко наслідували інші племена тієї ж мови... серби, боснійці, хорвати... Цю славу справу здійснили Кирило і Методій (грецькі єпископи, які однак знали слов'янську мову). Вони дісталися... Морвії... і там навернулися до Христа князь Святоплек, а після цього чеський князь Борживой. З тих пір світло Євангелії прийшло до Польщі... Русини і московити (теж народи слов'янські) були навернені в християнство... Звідси зрозуміло, що всі ці народи були навернені східною церквою і прийняли християнство за грецьким обрядом, так само і народ чеський”⁴⁹. Популяризаторами ідеї

⁴⁹ Jana Amose Komenského, *Krátké dějiny církve slovanské*, přel. J. Bidlo (Praha: Comenius, 1893), 16-17.

спорідненості “правдивої євангельської релігії з грецьким християнством”, ґрунтованої на культурній і мовній спільності слов'ян, були також знані чеські богослови-гуманісти Теофіл Турновський, Павел Крокочинський, Ян Кротовський. А позаяк кирило-методіївська традиція була не лише важливою духовною спільністю слов'янських народів Східної Європи, а містила також істотний міжконфесійний потенціал⁵⁰, Венгерський своєю хронікою закладав погляд на Реформацію як міжетнічний, міжкультурний та екуменічний феномен. На його думку, Річ Посполита й насамперед її православні землі, які перебували на перетині західної і східної культур і де протестанти знайшли спільну мову з православними, стали підтвердженням цієї об'єднавчої перспективи Реформації. Але, звісно, в умовах гострих міждержавних і міжцерковних суперечок середини XVII ст. таке розуміння Реформації ще не могло “пробитися” крізь політичний і релігійний антагонізм. Утім, таке розуміння досить скромно унаочнене і в сучасній історіографії.

Європейська Реформація цікава і політичними наслідками. (Їх також спробував передбачити Венгерський своїм включенням протестантів не лише у церковне, а й у суспільно-політичне життя Речі Посполитої.) Зміни, які відбулись у Західній і Східній Європі внаслідок Вестфальського миру, також могли наблизити Україну до політичного епілогу Реформації. М. Грушевський з нагоди 250-річчя Хмельниччини писав: “Є події..., що служать вихідною точкою для... поколінь..., сотворюють для них цілком нові обставини... Се те, що звичайно зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельнищина. Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західньої Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнищиною”⁵¹. Сучасні історики називають події середини XVII ст. Українською національною революцією⁵², й не безпідставно. Попри те, що ця політична реформа також не була завершена,

⁵⁰ Солунські брати впровадили церковнослов'янську мову у богослужіння і біблійну літературу, а в богословській (твори отців Східної і Західної Церков) і літургійній творчості (чин св. Василя Великого у поєднанні з уставом св. Бенедикта Нурсійського) синтезували елементи католицької і православної культур. XI-XII ст. кирило-методіївську спадщину у Чехії зберігали ченці Сазавського монастиря, відомого своєю просвітницькою діяльністю, церковнослов'янськими перекладами богослужбових текстів. У Сазаві шанували руських князів-мучеників Бориса і Гліба, є припущення про його зв'язки і з Києво-Печерським монастирем. За імператора Священної Римської імперії Карла IV у Празі 1347 р. засновано Емауський монастир, в якому зберігали пам'ять про свв. Кирила і Методія, отця Західної Церкви св. Ієроніма Стридонського, празького єпископа Войтеха, ігумена Сазавської обителі Прокопа, а також на певний час відновлено слов'яномовну літургію. На цю тему див.: Isydor Nahayevs'kyy, *Kyrylo-Metodiyivs'ke khrystyyanstvo v Rusi-Ukrayini* (Rym: OO Vasyliyan, 1954); Josef Pekař, *O smyslu českých dějin* (Praha: Rozmluvy, 1990); A. Pleshchyns'kyy, “Kyrylo-mefodiyivs'ki tradytsiyi u seredn'ovichniy Chekhiyi ta ideolohiya korolivs'koyi vlady Pshemyslovychiv,” *Problemy slov'yanoznavstva* (2003), 53:19–26; Jan Klápště, *Proměna českých zemí ve středověku* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005); František Šmahel, *Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008).

⁵¹ Mykhaylo Grushevs'kyy, “Khmel'nyts'kyy i Khmel'nychchyna,” *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. H. Shevchenka* (1898), 23-24:19.

⁵² Див., зокрема: V.A. Smoliy, V.S. Stepankov, *Politychna systema ukrayins'koho suspil'stva v roky Natsional'noyi revolyutsiyi XVII st.* (Kyiv: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny, 2008); idem, *U poshukakh novoyi kontseptsiyi Vyzvol'noyi viyny ukrayins'koho narodu XVII st.* Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny AN Ukrayiny 1992); idem, *Ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya (1648-1676 rr.)* (Kyiv: Al'ternatyvy, 2009); P. M. Sas, *Vytoky ukrayins'koho natsiotvorenniya* (Kyiv: [Instytut istoriyi Ukrayiny Nats. akad. nauk Ukrayiny], 2010).

безсумнівно – її слід розглядати як складову глобальних державно-політичних процесів в Європі, зрушених Реформацією. Не зумівши здобути державності, Україна так і залишилась об'єктом європейської історії, хоча мала тоді потенційну можливість стати її суб'єктом.

Протестантський історик Анджей Венгерський ще до Вестфалія і Хмельниччини бачив Русь-Рутенію серед народів, які підтримали Реформацію і цим зробили свій вибір на користь нової Європи. З позиції сучасної історичної науки такий його оптимістичний погляд виглядає доволі дискусійним і навіть сумнівним. Утім, науковий скепсис не завжди продуктивний. Вивчення Реформації не лише в її вузько конфесійному, а й у суспільному, політичному, культурному значеннях може збагатити історію України, глибше зрозуміти її участь у східноєвропейських перетвореннях і геополітичних процесах XVI-XVII ст.

Використана література

- Al-Naim Abdullahi Ahmed. *Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law*. New York: Syracuse University Press, 1990.
- Baronius, Caesar. *Annales Ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198. Una Cum Critica Historico-Chronologica P. Ant. Pagii*. 12 Vols. Roma: Congregation of the Oratory, 1588-1607.
- Бедуэлл, Ги. История церкви Москва: Издательство “Христианская Россия”, 1996 [Beduell, Gi. *Istoriia tserkvi*. Moskva: Hristianskaia Rossiia, 1996].
- Brambora, Josef. “Komenský a Andrzej Węgierski.” In *Jan Amos Komenský a Polsko*, 119-125. Praha: Academia, 1978.
- Chynczewska-Hennel, Teresy. “Polityka stolicy Apostolskiej wobec unii i prawosławia w Rzeczypospolitej XVII wieku.” In *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, 124-133. Warszawa: Wyd. Upowszechnianie Nauki-Oświata «UN-O», 1997.
- Colbus, Jean Claude. “Sebastian Francks Geschichts-um-schreibung: ein geistiger Bildersturm?” *Revista de Historiografia* 21 (2014): 151-169.
- Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. Москва: Издательство Московского университета: 2003 [Dmitriev, M.V. *Mezhdu Rimom i Tsarogradom. Genezis Brestskoi tserkovnoi unii 1595-1596 gg*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2003].
- Die Reformation des Kaisers Sigmund. Die Este deutsche Reformschrift eines Laien vor Luther / Heinrich Werner*. Berlin: Duncker, 1908 (text) // <https://archive.org/stream/diereformationd00sigmgoog#page/n7/mode/2up>.
- Дюсон К.Г. Боги революции. Санкт-Петербург: Алейтейя, 2002 [Douson, K.G. *Bogi revoliutsii*. Sankt-Peterburg: Aleteia, 2002].
- Евгений (митрополит). Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных граммат и выписок. Киев: В типографии Киево-Печерской Лавры, 1825 [Evgeniy (mitropolit). *Opisanie Kievosofiiskogo sobora i Kievskoi ierarhii s prisovokupleniem raznykh grammat*

- i vypisok*. Kiev: V tipografii Kievo-Pecherskoy Lavry, 1825].
- Faith, Medical Alchemy and Natural Philosophy: Johann Moriaen, Reformed Intelligencer, and the Hartlib Circle John T. Young* *Faith, Medical Alchemy and Natural Philosophy: Johann Moriaen, Reformed Intelligencer, and the Hartlib Circle John T. Young History of Medicine in Context Aldershot*. Hampshire: Ashgate, 1998.
- Федорук Й. *Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657*. Львів: Вид-во ОО Василян "Місіонер", 1996 [Fedoruk, Y. *Mizhnarodna dyplomatiia i polityka Ukrainy 1654-1657*. L'viv: Vyd-vo OO Vasyliian «Misioner», 1996].
- Flacii, Matthiae Ilyric. *Catalogus testium Veritatis, Qui ante nostram aetatem reclamarunt Papae*. Basileæ: Per Ioanem Oporinum, 1556.
- Flacius, M. I., Wingandus, J., Judices, M., Fabrus, B. (etc.). *Ecclesiastica historia, integram Ecclesiae Christi ideam [...] secundum singulas Centurias, perspicuo ordine complectens [...] ex vetustissimis historicis [...] congesta: Per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica*. Basileæ: Per J. Oporinum 1559-1574. 13 Vol.
- Флоровский, Георгий. Пути русского богословия. Киев: Путь к истине, 1991 [Florovskii, Georgii. *Puti russkogo bogosloviia*. Kiev: Put k istine, 1991].
- Гарнак: Адольф. "Сущность христианства." В Гарнак, Адольф. *Раннее христианство*, Т.1: 156-66. Москва: ООО "Издательство АСТ"; Харьков: "Фолио", 2001 [Garnak, Adolf. "Suschnost khristianstva." In Garnak, Adolf. *Raneee khristianstvo*, Vol. 1. Moskva: ООО «Izdatelstvo AST», Harkov: «Folio», 2001]: 156-166.
- Gmiterek, H. "Andrzej Węgierski – nadbużański intelektualista z XVII w." In *Życiorysy w trzy kultury wpisane. Włodawskie biografie*, 73-84. Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe; Włodawa: Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, 2008.
- Голубитский В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Киев: Госполитиздат УССР, 1962 [Golobutskii, V. A. *Diplomaticheskaiia istoriia osvoboditelnoi voiny ukrainskogo naroda 1648-1654 gg*. Kiev: Gospolizdat USSR, 1962].
- Грушевський, Михайло. "Хмельницький і Хмельниччина." В *Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка*, 23-24 (1898) [Hrushevs'kyu, Mykhailo. "Khmel'nyts'kyi i Khmel'nychchyna." *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. H. Shevchenka*, 23-24 (1898)]: 17-21.
- Hryniewicz, W. *Przeszość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*. Opole: Wydawnictwo św. Krzyża, 1995.
- Гудзяк Б. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*. Львів: Ін-т історії церкви Львівської богословської академії, 2000 [Hudzyak, B. *Kryza i reforma: Kyivys'ka mytropoliia, Tsarhorods'kyi patriarkhat i geneza Beresteis'koi unii*. L'viv: In-t istorii tserkvy L'viv. bohoslovs'koi akademii, 2000].
- Islamic Reformation In *Islamic Threat Simplified. Coming to Grips with the Islamic Challenge* //<https://sites.google.com/site/islamicthreatsimplified/islamic-reformation>.

- Jansenius, Cornelius. *Traduction d'un discours de la reformation de l'homme interieur: ou sont establis les veritables fondemens des vertus chrestiennes*. Paris: Chez Pierre Le Petit, 1659.
- Klápště, Jan. *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- Krasinski, Valerian. *Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland*. London: Printed for the author, and sold by Messr. Murray, 1838–1840. 2 Vol.
- _____. *Lectures on the Religious History of the Slavonic Nations*. London: Johnston and Hunter, 1850; 1869.
- Krasiński, Waleryan. *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*. Warszawa: Wyd. ks. Jul. Bursche, 1903–1904. 2 t.
- Komenského, Jana Amose. *Krâtké dějiny cirkve slovanské*. Přeložil. J. Bidlo. Praha: Comenium, 1893.
- Лебедев, А. П. “Два пионера церковно-исторической науки у нас и немногие сведения о жребиях и преемников.” *Богословский вестник* 5 (1907) [Lebedev, A. P. “Dva pionera tserkovno-istoricheskoi nauki u nas i nemnogie svedeniia o zhrebiiah ih preemnikov.” *Bogoslovskii vestnik* 5 (1907)]: 122–167.
- Лебедев, А. П. *Церковная историография в главных ее представителях с IV-го века до XX-го*. Санкт-Петербург: Издание книгопродавца И. Л. Тузова [Lebedev, A. P. *Tserkovnaia istoriografiia v glavnykh ee predstavitel'ah s IV-go veka do XX-go*. Sankt-Peterburg: Izdanie knigoprodavtsa I. L. Tuzova, 2003].
- Липинський, В'ячеслав. *Україна на переломі 1657-1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Нью-Йорк: Накладом Видавництва Булава, 1954 [Lypyns'kyi, V'yacheslav. *Ukraina na perelomi 1657-1659: zamitky do istorii ukrains'koho derzhavnoho budivnytstva v XVII-im stolitti*. N'yu-York: Nakladom Vydavnytstva Bulava, 1954].
- Любашенко, Вікторія. *Історія протестантизму в Україні*. Київ, Поліс, 1996 [Lyubashchenko, Victoriya. *Istoriia protestantyzmu v Ukraini*. Kyiv: Polis, 1996].
- Лютер, Мартин. “О рабстве воли”. В *Эразм Роттердамский. Философские произведения*. Ответственный редактор В. В. Сокролов. Москва: Наука, 1986 [Liuter, Martin M. “O rabstve voli.” In *Erazm Rotterdamskii. Filosofskie proizvedeniia*. Otvetstvennyi redaktor V. V. Sokolov. Moskva: Nauka, 1986]: 290–545.
- Мальшевский И.И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. В 2-х томах. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1872 [Malyshhevskii, I. I. *Aleksandriiskii patriarh Meletii Pigas i ego uchastie v delah russkoi tserkvi*. 2 Vols. Kiev: Tipografiia Kievo-Pecherskoi lavry, 1872].
- Melanthonis Philippi. “Epistola Dedicatoria.” In *Chronicon Carionis Latine expositum et auctum multis et veteribus et recentibus Historis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et Ecclesiasticarum*, 32–42. Witebergae [Wittenberg]: Ex Officina Haeredum Georgii Rhauu, 1558.
- Murdock, Graeme. *Calvinism on the Frontier 1600-1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary*

- and Transylvania*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Мицик Ю.А. “Київський патріархат у проектах Петра Могили.” *Український історичний журнал* 1 (2007) [Mytsyk, Yu. A. “Kyivs’kyi patriarkhat u proektakh Petra Mohyly.” *Ukrayins’kyi istorychnyi zhurnal* 1 (2007)]: 61-69.
- Нагаєвський, Исидор. *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*. Рим: ОО Василяни, 1954 [Nahayevs’kyu, Isydog. *Kyrylo-Metodiivs’ke khrystyianstvo v Rusi-Ukraini*. Rym: OO Vasyliany, 1954].
- Pánek, Jaroslav. “Andrzej Wegierski jako kaznodzieja włodawski i jego związki z Czechami. Waclaw Urban. 2003.” *Český časopis historický* 102 (2004): 179-180.
- Pekař, Josef. O smyslu českých dějin. Praha: [Rozmluvy](#), 1990.
- Плещинський А. “Кирило-мефодіївські традиції у середньовічній Чехії та ідеологія королівської влади Пшемисловичів.” *Проблеми слов’янознавства* 53 (2003) [Pleshchyns’kyu, A. “Kyrylo-mefodiivs’ki tradytsii u seredn’ovichnii Chekhii ta ideolohiia korolivs’koi vlady Pshemyslovychiv.” *Problemy slov’yanoznavstva* 53 (2003)]: 19-26.
- Ранке, Леопольд фон. Римские папы в последние четыре столетия. В 2-х томах. Санкт-Петербург: Типография Н. Скарятина, 1874 [Ranke, Leopold fon. *Rimskie papu v poslednie chetyre stoletii*. 2 Vols. Sankt-Peterburg: Tipografiya N. Skariatina, 1874].
- Ranke, Leopold von. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*. 6 Vols. Berlin: Verlag Duncker und Humblot. 1839-1847.
- _____. *Geschichte Wallensteins*. Kronberg: Duncker and humblot, 1978.
- _____. *Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum Dreißigjährigen Krieg*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1888.
- Rechenbergi, Adami. *Summarium Historiae Ecclesiasticae: in Usum Studiosae Iuventus adornatum*. Leipzig-Lipsiae: Im officina Zedleriana, 1735.
- Regenvolscii, Adriani. *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. Distinctarum* [...]. Trajecti ad Rhenum, Waesberg: [?], 1652.
- Saba, Mahmood. “Secularism, Hermeneutics, Empire: The Politics of Islamic Reformation.” *Public Culture* 18 (2006): 323-347.
- Sandii, Christophori. *Bibliotheca Anti-Trinitariorum, sive Catalogus Scriptorum, & succincta narratio de vita eorum Auctorum*. Freistadii [Amsterdam?]: Apud. J. Aconium, 1684.
- Сас П.М. *Витоки українського національного руху*. Київ: Інститут історії України Національної акад. наук України, 2010 [Sas, P. M. *Vytoky ukrayins’koho natsiotvorennia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy Nats. akad. nauk Ukrainy, 2010].
- Sententia cuiusdam Nobilis Poloni Graecae Religionis In Šmurlo, Evgenij. *Le Saint-Siege et l’Orient orthodoxe Russe. 1609-1654*, 163-169. Prague: Orbis, 1928.
- Скальфи Р. “Я с вами до скончания века”. *Краткая история Католической церкви*. Москва: Христианская Россия, 2000 [Skalfi, R. «*Ia s vami do skonchaniia veka*». *Kratkaia istoriia Katolicheskoi Tserkvi*. Moskva: Hristianskaia Rossiia, 2000].

- Šmahel, František. *Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje*. Praha: [Nakladatelství Lidové noviny](#), 2008.
- Смолій В.А., Степанков В.С. *Політична система українського суспільства в роки Національної революції XVII ст.* Київ: НАН України, Інститут історії України, 2008 [Smoliy, V.A., Stepankov, V.S. *Politychna systema ukraïns'koho suspil'stva v roky Natsional'noii revoliutsii XVII st.* Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 2008].
- Смолій В.А., Степанков В.С. *У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.* Київ: Інститут історії України АН України, 1992 [Smoliy, V.A., Stepankov, V.S. *U poshukakh novoi kontseptsii Vyzvol'noi viiny ukraïns'koho narodu XVII st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy 1992].
- Смолій В.А., Степанков В.С. *Українська національна революція (1648-1676 рр.)* Київ: Альтернативи, 2009 [Smoliy, V. A., Stepankov, V. S. *Ukrayins'ka natsional'na revoliutsiia (1648-1676 rr.)*. Kyiv: Al'ternatyvy, 2009].
- Сутнар Э. *Христианство Востока и Запада: в поисках зримого проявления единства*. Москва: ББИ, 1999 [Suttner, E. *Khristianstvo Vostoka i Zapada: v poiskakh zrimogo proiavleniia edinstva*. Moskva: BBI, 1999].
- Tazbir, Janusz. “Andrzej Węgierski – historyk słowiańskiej reformacji.” *In Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, 603-616. Poznań: Wydaw. Nauk. UAM Uniwersytet Imienia Adama Mickiewicza, 1979.
- Тойнби, Арнольд Дж. *Постижение истории: Сборник / Пер. с англ. Е.Д. Захарова; сост. А.П. Огурцов; вступ. ст.* В.И. Уколовой. Москва: Прогресс. Культура, 1996 [Toynbi, Arnold J. *Postizhenie istorii: Sbornik / Per. s angl. E. D. Zharkova; sost. A. P. Ogurtsov; vstup. st. V. I. Ukolovoy*. Moskva: Progress. Kultura, 1996].
- Urban, Waclaw. “Andrzej Węgierski jako kaznodzieja włodawski i jego związki z Czechami.” // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 47 (2003): 173–175.
- _____. “Epitalamia i epitafia pastorskiej rodziny Węgierskich w XVII w.” *In Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII w. kultura życia i śmierci. Responsibility: pod red. Henryka Suchojada. Imprint, 167-172: Warszawa: Semper, 2001.*
- _____. “Rola braci Węgierskich w podtrzymywaniu protestantyzmu polskiego.” *In Religia, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*. Redakcja Marian Surdacki, 47-51. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2002.
- Воробьева Н.Н. *Проблема отношений христианской церкви и государства в Римской империи I-IV вв. в освещении отечественной историографии второй половины XIX – начала XX в.: Учебное пособие. Омск: Издательство ОмГУ, 2005* [Vorobyova, N.N. *Problema otnoshenii khristianskoi tserkvi i gosudarstva v Rimskoi imperii I-IV vv. v osveschenii otechestvennoi istoriografii vtoroi poloviny XIX – nachala XX v.: Uchebnoe posobie*. Omsk: Izdatelstvo OmGU, 2005].
- Вульфийус А.Г. *Проблемы духовного развития. Гуманизм, реформация, католическая реформа. Петербург: Наука и школа, 1922* [Vulfius, A. G. *Problemy duhovnogo razvitiia. Gumanizm, reformatsiia, katolicheskaia reforma*. Peterburg: Nauka i shkola, 1922].

- Welykyj, A. G. "Un progetto anonimo di Pietro Mohyla sull'unione della Chiesa nell'anno 1645." *Mélanges Eugene Tisserant. Città del Vaticano, Biblioteca apostolica vaticana*, 3 (1964): 451-473.
- Wengerscii, Andreae. *Libri quatuor Slavoniae Reformatae, continens Historiam ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum, imprimis Polonicarum, Bohemicarum, Lituanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum [...]*. Amstelodami: Apud J. Waesbergious, 1679.
- Wilbur, Earl Morse. *A History of Unitarianism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1945-1952. 2 Vol.
- Williams, George Huntston. *The Radical Reformation*. Kirksville, MIS: Truman State University Press, 2000.
- Wright, Robin B. "Islam and Liberal Democracy: Two Visions of Reformation." *Journal of Democracy* 4 (1996): 64-75.
- Янов А.Я. После Ельцина. «Веймарская Россия». Москва: «КРУК», 1995 [Yanov, A. Ya. *Posle Eltsina. «Veimarskaia» Rossiia*. Moskva: «KRUK», 1995].
- _____. Россия: У истоков трагедии 1462 – 1584. Заметки о природе и происхождении русской государственности. Москва: Прогресс-Традиция, 2001 [Rossiya: *U istokov tragedii 1462–1584. Zametki o prirode i proishozhdenii russkoi gosudarstvennosti*. Moskva: Progress-Traditsiia, 2001].
- Ясперс, Карл. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991 [Iaspers, Karl. *Smysl i naznachenie istorii*. Moskva: Politizdat, 1991].
- Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва: Наука, 1981 [Zaborovskii, L. V. *Rossia, Rech Pospolitaia i Shvetsiia v seredine XVII v.: Iz istorii mezhdunarodnykh otnoshenii v Vostochnoi i Iugo-Vostochnoi Evrope*. Moskva: Nauka, 1981].
- Жукотский В., Жукотская З. "Реформация как универсалия культуры: переключки эпох и поколений." В Жукотский В.Д., Жукотская З.Р. Русская Реформация XX века: статьи по культурософии советизма. Москва: Новый хронограф, 2008 [Zhukotskiy, V., Zhukotskaya, Z. "Reformatsiia kak universaliia kultury: pereklichka epoch i pokolenii." In Zhukotskiy, V. D., Zhukotskaya, Z. R. *Russkaia Reformatsiia XX veka: stat'i po kulturosofii sovetizma* Moskva: Novyi hronograf, 2008]: 4-52.
- Жуковский, Аркадий. *Петро Могила і питання єдності церков*. Париж: Український вільний університет, 1969 [Zhukovskiy, Arkadii. *Petro Mohyla i pytannia ednosti tserkov*. Paryzh: Ukrainiis'kyi vil'nyi universytet [b.v.], 1969].